

زیارت بقیع در نگاه علمای اهل سنت (با تأکید بر دیدگاه برهان الدین بن فرحون)

مجتبی حیدری *

چکیده

از مباحث مهم پیرامون قبرستان بقیع، استحباب یا عدم استحباب زیارت آن است. پس از اثبات استحباب زیارت، سخن از چگونگی زیارت به میان می‌آید. در این زمینه، بحث از دیدگاه علمای اهل سنت، موضوعی درخور دقت و توجه است. نگاهی به کتب علمای اهل سنت در این باب، حکایت از آن دارد که اهل سنت، به تأسی از پیامبر خدا ﷺ بر استحباب آن فتوا داده‌اند.

در این میان، برهان الدین بن فرحون از علمای مذهب مالکی در قرن هشتم، در کتاب خود با عنوان «ارشاد السالک الی افعال المناسک»، به تفصیل به زیارت قبرستان بقیع پرداخته و برای هر یک از بزرگان مدفون در بقیع، از جمله فاطمه زهرا (بنا بر آن که در آنجا مدفون باشد)، ائمه چهارگانه شیعیان (علیهم السلام)، ابراهیم فرزند پیامبر، و دیگران، زیارتنامه‌هایی را آورده است. در این مقاله، دیدگاه برخی از علمای اهل سنت و به‌ویژه دیدگاه ابن فرحون مورد بررسی قرار می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها: زیارت بقیع، اهل سنت و بقیع، ابن فرحون و زیارت بقیع.

قبرستان بقیع در نگاه برهان الدین بن فرحون

بقیع از قبرستان‌های بسیار بافضیلت جهان اسلام است که پیامبر خدا ﷺ آن را بنیان گذاشت. اولین مدفونین در بقیع، بزرگانی همچون عثمان بن مظعون و اسعد بن زراره‌اند و به دنبال آنها، بسیاری از اصحاب پیامبر خدا ﷺ و بزرگان اسلام در بقیع مدفون شده‌اند. ابراهیم فرزند پیامبر خدا ﷺ، دختران و همسران آن حضرت، مادر امیرالمؤمنین (علیه السلام)، عمه‌های پیامبر، بزرگانی همچون عباس بن عبدالمطلب، عبدالله بن جعفر، عقیل بن ابی طالب، عثمان بن عفان (خلیفه سوم)، و در رأس همه آنها، ائمه چهارگانه شیعیان (امام حسن، امام زین‌العابدین، امام باقر و امام صادق (علیهم السلام)) در این قبرستان مدفون‌اند. بر این اساس، علمای اسلام از ابعاد گوناگون به قبرستان بقیع پرداخته‌اند و آن را از جنبه‌هایی همچون محدوده بقیع، مدفونین در بقیع، استحباب دفن شدن در بقیع، و نیز زیارت مراقد بقیع مورد بحث و بررسی قرار داده‌اند.

عموم مسلمانان، به زیارت مراقد بزرگان اسلام و نیز بزرگان مذهب خود بها می‌دهند. از این رو، در ایام عمره و حج، مشاهده می‌شود که عموم اهل سنت، پس از زیارت مرقد مطهر پیامبر خدا ﷺ و زیارت خلفای اول و دوم، به قبرستان بقیع می‌روند و مراقد بزرگان اسلام را که در بقیع مدفون‌اند، زیارت می‌کنند.

بدین ترتیب، یکی از مباحث درخور توجه، از دیدگاه علمای اهل سنت درباره زیارت بقیع و نیز کیفیت زیارت بقیع از نظر آنان است. در این مقاله تلاش شده است دیدگاه برخی از مهم‌ترین علمای اهل سنت که در این باره اظهار نظر کرده‌اند، مطرح گردد.

الف) زیارت بقیع توسط پیامبر ﷺ

برخی روایات حاکی از آن است که پیامبر خدا ﷺ برای قبرستان بقیع، جایگاه خاصی قائل بودند و بارها به زیارت مدفونین در آن می‌رفتند؛ برای مثال، مسلم در صحیح خود از عایشه نقل کرده است:

«كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ [وَأَلِهِ] وَسَلَّمَ (كُلَّمَا كَانَ لَيْلَتُهَا مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ [وَأَلِهِ] وَسَلَّمَ) يَخْرُجُ مِنْ آخِرِ اللَّيْلِ إِلَى الْبَقِيعِ. فَيَقُولُ: السَّلَامُ

عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ، وَ أَنْتُمْ مَا تُوعِدُونَ... وَ إِنَّا، إِنْ شَاءَ اللَّهُ، بِكُمْ لَاحِقُونَ؛
اللَّهُمَّ! اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيعِ الْغَرْقِدِ». (مسلم بن حجاج، ۴۱۲ق، ج ۲، ص ۶۶۹).

«حضرت پیامبر شب‌هایی را که نوبت ورود به خانه عایشه بود، در آخر شب به بقیع می‌رفتند و می‌فرمودند: سلام بر شما ای اهل خانه قوم مؤمن، آنچه خدا وعده داده بود به سوی شما آمد، و ما هم به خواست خدا به شما ملحق خواهیم شد. خدایا! اهل بقیع غرقد را بیامرز.»

همچنین ابن شبه نمیری (۱۷۳ - ۲۶۲ق) نقل می‌کند:

«عن أبي مويهبة رضي الله عنهما قال: أهبني رسول الله صلى الله عليه [وآله] وسلم من جوف الليل فقال: يا أبا مويهبة، إني قد أمرت أن أستغفر لأهل هذا البقيع، فانطلقت معه، فلما أشرف عليهم قال: «السلام عليكم يا أهل المقابر، لو تعلمون ما نجاكم الله منه، ليهن ما أصبحتم فيه مما أصبح الناس فيه، أقبلت الفتن كقطع الليل المظلم يتبع آخرها أولها، الآخرة شر من الأولى» ثم استغفر لهم (ابن شبه، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۸۷).

«از ابو مويهبه، غلام پیامبر ﷺ است که گفت: پیامبر در دل شب مرا خواست. پس فرمود: «من مأمور شده‌ام که برای اهل بقیع، طلب مغفرت کنم». پس با او همراه شدم. من با ایشان همراه شدم و رفتم. چون در مقابل آنها ایستاد، فرمود: «درود بر شما ای اهل قبرها، اگر می‌دانستید خداوند شما را از چه نجات داده است آنچه شما در آن قرار دارید، نسبت به آنچه مردم (زندگان) در آن قرار دارند، بر شما آسان می‌شد. فتنه‌ها مانند پاره‌های شب تاریک روی آورده‌اند که آخر آنها از اول آنها پیروی می‌کند، و آخر آنها بدتر از اول آنهاست». سپس برای آنان استغفار کردند.»

ب) کلام بزرگان اهل سنت

بزرگان اهل سنت که به این مسئله ورود کرده‌اند، استحباب زیارت قبرستان بقیع و مدفونین در آن را مورد توجه قرار داده و به اجمال یا تفصیل، بر استحباب زیارت بقیع به تأسی از پیامبر ﷺ تأکید کرده‌اند. در اینجا به برخی از مهم‌ترین آنها (به ترتیب تاریخ زندگی آنها) توجه می‌کنیم:

۱. امام محمد غزالی (م ۵۰۵ق) می نویسد:

«و يستحب أن يخرج كل يوم إلى البقيع بعد السلام على رسول الله ﷺ و يزور قبر عثمان رضي الله عنه و قبر الحسن بن علي رضي الله عنهما؛ و فيه ايضا قبر علي بن الحسين و محمد بن علي و جعفر بن محمد رضي الله عنهم، و يصلي في مسجد فاطمة رضي الله عنها و يزور قبر ابراهيم ابن رسول الله ﷺ و قبر صفية عمة رسول الله ﷺ؛ فذلك كله بالبقيع» (غزالی، ۱۴۰۲ق، ج ۱، ص ۲۶۰).

«مستحب است هر روز به بقیع ورود و بعد از سلام بر پیامبر ﷺ، قبر عثمان، امام حسن، امام زین العابدین، امام باقر و امام صادق [ع] را زیارت کند و در مسجد فاطمه [ع] نماز بخواند و قبر ابراهیم فرزند پیامبر خدا ﷺ و صفیه عمه پیامبر ﷺ نیز زیارت شود که تمامی اینها در بقیع هستند.»

۲. نووی (م ۷۶۶ق) با تأکید بر استحباب زیارت بقیع، به ویژه در روز جمعه می نویسد:

«يُسْتَحَبُّ أَنْ يَخْرُجَ كُلُّ يَوْمٍ إِلَى الْبُقْعِ خُصُوصًا يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَيَكُونُ ذَلِكَ بَعْدَ السَّلَامِ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ [وَأَلِهِ] وَسَلَّم فَإِذَا وَصَلَهُ دَعَا بِمَا سَبَقَ فِي كِتَابِ الْجَنَائِزِ فِي زِيَارَةِ الْقُبُورِ وَمِنَهُ السَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ وَاَنَا إِنِ شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لَا حَقُونَ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَاهِلِ الْغَرْقَدِ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَنَا وَلَهُمْ. وَيَزُورُ الْقُبُورَ الطَّاهِرَةَ فِي الْبُقْعِ كَقَبْرِ إِبْرَاهِيمَ ابْنِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ [وَأَلِهِ] وَسَلَّم وَعُثْمَانَ وَالْعَبَّاسَ وَالْحُسَيْنَ بْنِ عَلِيٍّ وَعَلِيَّ بْنِ الْحُسَيْنِ وَمُحَمَّدَ بْنَ عَلِيٍّ وَجَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ وَغَيْرَهُمْ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَيَخْتِمُ بِقَبْرِ صَفِيَّةَ عَمَّةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ [وَأَلِهِ] وَسَلَّم وَرَضِيَ عَنْهَا» (نووی، بی تا، ج ۸، ص ۲۷۵).

«رفتن به سوی بقیع، هر روز به ویژه روز جمعه مستحب است، و این باید بعد از سلام کردن بر پیامبر خدا ﷺ باشد. وقتی که به بقیع رسید، دعایی را که در کتاب الجنائز درباره زیارت قبور گذشت، می خواند که بخشی از آن دعا این بود: «سلام بر شما ای گروه مؤمنین، و ما به خواست خدا به شما خواهیم پیوست. خدایا، اهل بقیع را بیامرزد. خدایا، ما و آنها را بیامرزد» و سپس زائر، قبور پاک را در بقیع زیارت

می‌کند؛ مانند قبر ابراهیم فرزند پیامبر خدا و عثمان و عباس و حسن بن علی و علی بن حسین و محمد بن علی و جعفر بن محمد و غیر آنها - رضی الله عنهم - و با زیارت قبر صفیه، عمه پیامبر خدا، زیارتش را خاتمه می‌دهد.

۳. ابن الحاج (م ۷۳۷ق) نیز در المدخل نوشته است:

«ثُمَّ هُوَ بِالْخِيَارِ إِنْ شَاءَ أَنْ يُخْرَجَ إِلَى الْبَقِيعِ لِيَزُورَ مَنْ فِيهِ اقْتِدَاءً بِالنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ [وَأَلِهِ] وَسَلَّمَ - ، فَإِذَا أَتَى إِلَى الْبَقِيعِ بَدَأَ بِثَالِثِ الْخُلَفَاءِ عُثْمَانَ بْنَ عَفَّانَ - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - ، ثُمَّ يَأْتِي قَبْرَ الْعَبَّاسِ عَمِّ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ [وَأَلِهِ] وَسَلَّمَ - ، ثُمَّ يَأْتِي مَنْ بَعْدَهُ مِنَ الْأَكْبَرِ وَيَنْوِي امْتِثَالَ السُّنَّةِ فِي كَوْنِهِ - عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ - كَانَ يَزُورُ أَهْلَ بَقِيعِ الْغَرْقَدِ، وَهَذَا نَصٌّ فِي الزِّيَارَةِ فَدَلَّ عَلَى أَنَّهَا قُرْبَةٌ بِنَفْسِهَا مُسْتَحَبَّةٌ مَعْمُولٌ بِهَا فِي الدِّينِ ظَاهِرَةٌ بَرَكْتُهَا عِنْدَ السَّلَفِ، وَالْخُلَفِ» (ابن الحاج، بی تا، ج ۱، ص ۲۶۵).

«زائر مختار است که اگر خواست به سوی بقیع خارج شود تا با پیروی از پیامبر ﷺ، مدفون شدگان در آن را زیارت کند. پس هنگامی که به بقیع وارد شد، با خلیفه سوم، عثمان بن عفان آغاز کند، سپس قبر عباس عموی پیامبر ﷺ را زیارت کند، سپس بزرگان پس از او را زیارت کند و عمل به سنت پیامبر ﷺ را نیت کند که آن حضرت اهل بقیع را زیارت می‌کرد و این نص در زیارت، دلالت دارد که این کار، مایه تقرب به خدا، و مستحب است و برکات آن نزد گذشتگان و آیندگان، آشکار می‌باشد.»

۴. محمد بن یوسف الصالحی الشامی (م ۹۴۲ق)، در کتاب خود سبل الهدی والرشاد نوشته است:

«و منها: أنه يستحب الخروج كل يوم إلى البقيع بعد السلام على رسول الله - صلى الله عليه [وَأَلِهِ] وسلم - خصوصا يوم الجمعة، فيقول إذا انتهى إليه: السَّلام عليكم دار قوم مؤمنين، وإنَّا إن شاء الله بكم لاحقون، يرحم الله المستقدمين منكم والمستأخرين، اللهم اغفر لأهل بَقِيعِ الْغَرْقَدِ، اللهم لا تحرمنا أجرهم، ولا تفتنا بعدهم، واغفر لنا ولهم.»

وقال النووي - رحمه الله تعالى - : ويزور القبور الطاهرة بالبقيع، كقبر إبراهيم بن النبي - صلى الله عليه [وَآلِهِ] وسلم - وعثمان والعباس والحسن بن علي و علي بن الحسين ومحمد بن علي ، وجعفر بن محمد، وغيرهم، ويختتم بصفية.

قال العلامة فضل الله ابن القاضي نصر الدين الفوري الحنفي : وإذا خرج من باب البلد يأتي قبة العباس والحسن بن علي - رضي الله تعالى عنهم - ، ويختتم بزيارة صفية بنت عبد المطلب عمة رسول الله - صلى الله عليه [وَآلِهِ] وسلم - «(شمس شامی، ۱۴۱۴ق/ ۱۹۹۳م، ج ۱۲، ص ۴۰۰).

« (از مستحبات زیارت در مدینه): مستحب است هر روز رفتن به بقیع بعد از سلام بر پیامبر خدا ﷺ به خصوص در روز جمعه. پس هنگامی که زائر به آنجا رسید بگوید: «السَّلامُ عَلَیْکُمْ دَارِ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ، وَإِنَّا إِن شَاءَ اللَّهُ بِکُمْ لَاحِقُونَ، یَرْحَمُ اللَّهُ الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنْکُمْ وَالْمُسْتَأَخِرِينَ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيعِ الْغَرْقَدِ، اللَّهُمَّ لَا تَحْرِمْنَا أَجْرَهُمْ، وَلَا تَفْتِنَا بَعْدَهُمْ، وَاغْفِرْ لَنَا وَلَهُمْ».

امام نووی گفته است: «قبور طاهر بقیع را زیارت کند؛ مانند قبر ابراهیم فرزند پیامبر خدا ﷺ و عثمان و عباس و حسن بن علی و علی بن الحسین و محمد بن علی و جعفر بن محمد و غیر آنها، و زیارت را با زیارت صفیه به پایان برساند».

علامه فضل الله بن قاضی نصرالدین فوری حنفی گفته است: «و هنگامی که زائر از در شهر خارج می شود، به قبه عباس و حسن بن علی وارد گردد و به زیارت صفیه دختر عبدالمطلب (عمه پیامبر خدا ﷺ) به پایان برساند».

۵. خطیب شربینی (م ۹۷۷ق) حدیث زیارت بقیع، از پیامبر ﷺ را این گونه نقل می کند:

«وَكَانَ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ [وَآلِهِ] وَسَلَّمَ - يَخْرُجُ إِلَى الْبَقِيعِ، فَيَقُولُ السَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ وَإِنَّا بِكُمْ إِن شَاءَ اللَّهُ لَاحِقُونَ اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِأَهْلِ بَقِيعِ الْغَرْقَدِ» (خطیب شربینی، ۱۴۱۵ق/ ۱۱۹۴م، ج ۲، ص ۵۶).

«پیامبر خدا ﷺ به سوی بقیع می رفت و [در آنجا] می فرمود: «سلام بر شما ای اهل خانه گروه مؤمنین، و ما هم اگر خدا بخواهد به شما ملحق می شویم. خدایا، اهل بقیع غرقد را ببامرز!»

او زیارت بقیع را سنت و مستحب می‌داند و می‌نویسد:
 «وَيُسَنُّ زِيَارَةُ الْبَقِيعِ وَقُبَاءً»؛ (همان، ۱۴۱۵ق / ۱۹۹۴م، ج ۲، ص ۲۸۴)؛ «زیارت بقیع و قبا مستحب است».

۶. عثمان بن محمد دمیاطی (م ۱۳۱۰ق) در کتاب إعانة الطالبین استحباب زیارت بقیع را مورد تأکید قرار داده و چنین نوشته است:
 «وَيُسَنُّ زِيَارَةُ الْبَقِيعِ فِي كُلِّ يَوْمٍ إِنْ أُمِكنَ»؛ «زیارت بقیع در هر زمان که ممکن باشد، مستحب است» (دمیاطی، ۱۴۱۸ق، ۱۹۹۷م، ج ۲، ص ۳۵۷).

ج) دیدگاه ابراهیم بن علی بن فرحون

در میان علمای اهل سنت که به قضیه زیارت بقیع پرداخته‌اند، شاید علی بن فرحون، بیش از دیگران و به تفصیل، کیفیت زیارت هر یک از مراقد مدفونین در بقیع را آورده است. از این رو در این قسمت به بیان مطالبی در این باره می‌پردازیم:

۱. معرفی ابراهیم بن فرحون و خاندان «ابن فرحون»

ابن فرحون، عنوان افراد خاندانی از فقها و علمای مالکی ساکن مدینه است. اینان از آن جهت که نسبشان به بنی یَعْمَر - از شاخه‌های قبیله کنانه - می‌رسد، یعمری نیز خوانده می‌شدند. ظاهراً اصل این خاندان از حوالی جَبَّان اندلس بوده است و از آنجا به تونس، و سپس به مدینه نقل مکان کرده‌اند. در میان این خاندان، برهان‌الدین بن فرحون، یکی از مشهورترین افراد به شمار می‌رود.

ابوالوفا ابراهیم بن علی بن محمد، ملقب به برهان‌الدین (م ۷۹۹ق)، قاضی، فقیه و طبقات‌نویس مالکی، از علمای قرن هشتم است. وی چندی پس از ۷۳۰ قمری در مدینه چشم به جهان گشود و از مشایخی چون جمال‌الدین محمد بن احمد مطری، ابن عبدالله وادی آشی و عمویش عبدالله استفاده کرد و محب‌الدین طبری و ابوالفتح مراغی نیز از شاگردان او به شمار می‌روند. وی سفرهای متعددی به مصر و شام داشت.

مهم‌ترین مرحله زندگی او زمانی بود که در ۷۹۳ قمری قاضی مدینه شد. در آن زمان فقه مالکی در مدینه بسیار محدود شده بود و پیروان آن رو به کاهش بودند؛ ولی ابن فرحون در دوران تصدی کرسی قضا برای قوّت بخشیدن به این مذهب تلاش بسیاری کرد (مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، ص ۱۵۹۳).

کتاب‌های متعددی از برهان‌الدین بن فرحون به چاپ رسیده که یکی از مهم‌ترین آنها، *ارشاد السالک الی افعال المناسک* نام دارد.

۲. محتوای کتاب ارشاد السالک الی افعال المناسک

این کتاب، در ۲۲ باب تدوین شده که در بیست باب به بیان احکام فقهی مناسک حج و عمره از دیدگاه مذهب مالکی و مسائل مربوط به آن از قبیل آداب سفر حج، فضیلت حج، ارکان حج، اهمیت قرآن و قرائت آن در حج، حج صبی، واجبات حج، محرمات حج، نیابت در حج، فضیلت شهر مکه و مکان‌های مهم و زیارتی آن، پرداخته است. دو فصل انتهایی کتاب، به بیان زیارت پیامبر خدا ﷺ در مدینه پس از پایان مناسک حج و نیز زیارت مکان‌های مقدس مدینه، فضیلت مدینه و مسائل مرتبط با آن اختصاص دارد.

این کتاب *ارشاد السالک الی افعال المناسک* با تحقیق محمد بن الهادی ابوالأجفان، در ۱۴۲۳ قمری، توسط مکتبة العبیکة، ریاض، به چاپ رسیده است. محقق دو فصل به ابتدای کتاب افزوده است. در فصل اول، ابراهیم بن فرحون و خاندان ابن فرحون را به تفصیل معرفی کرده و در فصل دوم، به معرفی کتاب، نسخ خطی آن، و شیوه تصحیح و مقابله آن پرداخته است.

۳. متن کتاب درباره زیارت بقیع و کیفیت آن

بر اساس بررسی‌های صورت گرفته، علمای اهل سنت، به تفصیل به زیارت بقیع نپرداخته و صرفاً استحباب آن را مورد توجه قرار داده‌اند. اما برهان‌الدین بن فرحون، در باب ۲۱ کتاب *ارشاد السالک الی افعال المناسک* به تفصیل درباره شیوه زیارت

هر يك از بزرگان مدفون در قبرستان بقیع سخن گفته است. از این رو، در این قسمت، متن این کتاب را (البته با حذف برخی مطالب خارج از موضوع) می آوریم:

فصل سوم [از باب بیست و یکم]

و سزاوار است که زائر، مزارهای موجود در مدینه پیامبر ﷺ و آثار مبارک و مشاهد مشرفه را زیارت کند. قاضی بدرالدین می گوید: «این مزارها و مشاهد مشرفه، سی تا هستند، و ما در اینجا موارد مشهور را می آوریم.

اولین آنها: سزاوار است زائر به سوی بقیع برود برای زیارت مدفونین در آن به ویژه در روز جمعه، بعد از سلام بر پیامبر ﷺ پس هنگامی که به بقیع رسید بگوید:

«السلام علیکم أهل دار قوم مؤمنین، و یرحم الله المستقدمین منا و المستأخرین، و إنا إن شاء الله بکم لأحقون، اللهم اغفر لأهل بقیع الغرقد و من یلیهم من المؤمنین و المؤمنات و المسلمین المسلمات، اللهم أنس وحشتهم و ارحم وحدتهم و سدد خلل أعمالهم و انفعهم بجوار نبيک ﷺ و ابعثهم مع الأمنین الذین لا خوف علیهم و لا هم یحزنون، و صل علی النبی و آله و أصحابه و أزواجه و التابعین لهم بإحسان إلى یوم الدین».

و بدان که بقیع، بافضیلت ترین مقابر دنیاست و در فضیلت آن روایاتی وارد شده که در فضیلت غیر آن نیامده است؛ از جمله فرمایش پیامبر ﷺ که فرمود:

«من استطاع منکم أن یموت بالمدينة فلیمت بها، فمن مات بها کنت له شهیداً أو شفیعاً یوم القيامة».

«هر يك از شما که بتواند در مدینه بمیرد، حتماً این کار را بکند؛ چرا که کسی که در مدینه بمیرد، من شاهد یا شفیع او در روز قیامت خواهم بود.»

و ابن نجار به سند خود تا پیامبر خدا ﷺ روایت می کند که فرمود: «من دفن فی مقبرتنا هذه شفیعنا له»؛ «کسی را که در این مقبره مان دفن کنیم، او را شفاعت خواهم کرد.»

و استاد ما، جمال الدین مطری، به سند خود از ام قیس دختر محسن (رضی الله عنها) روایت کرده که گفت:

«ای کاش می دیدی که پیامبر خدا ﷺ دست مرا گرفته بود و در کوچه های مدینه می رفتیم تا به بقیع الغرقد رسیدیم. پس فرمود: «ای ام قیس». گفتم: «بله، یا رسول الله». فرمود: «این قبرستان را می بینی؟» گفتم: «آری». فرمود: «إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَبْعَثُ مِنْهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ سَبْعِينَ أَلْفًا عَلَى صُورَةِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ بِغَيْرِ حِسَابٍ»؛ «همانا خدای متعال هفتاد هزار نفر با صورت هایی همچون ماه شب چهارده از آن خارج می کند که بدون حساب داخل بهشت می شوند».

و ابن نجار به سند خود تا پیامبر خدا ﷺ روایت کرده است که آن حضرت فرمود: «مقبرتان تضيئان لأهل السماء كما تضيء الشمس والقمر لأهل الدنيا: البقيع، بقيع الغرقد، ومقبرة بعسقلان».

«دو قبرستان هستند که برای اهل آسمان نورافشانی می کنند، چنان که خورشید و ماه برای اهل دنیا: بقیع الغرقد و قبرستانی در عسقلان».

در بقیع، سید ما عثمان بن عفان (رضی الله عنه) که برترین انسان ها پس از ابوبکر و عمر (رضی الله عنهما)، و نیز فرزند سید ما پیامبر خدا ﷺ و سادات اهل بیت و صحابه و تابعین بزرگ (رضی الله عنهم اجمعین) مدفون می باشند.

و در حدیث صحیح آمده است که پیامبر خدا ﷺ رو به اهل بقیع می ایستاد و به آنان سلام و دعا می کرد، و خدای متعال او را به این کار دستور داده بود.

در سنن نسائی آمده است که آن حضرت فرمود:

«مَنْ دَخَلَ مَقْبَرَةَ فَقَرَأَ قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ، أَحَدٌ عَشْرَ مَرَّةٍ وَأَهْدِي لَهُمْ ثَوَابَهَا كَتَبَ لَهُ مِنَ الْحَسَنَاتِ بَعْدَهُمْ».

«کسی که بر قبرستانی داخل شود و سوره توحید را ده مرتبه بخواند و ثواب آن را برای اهل آن قبرستان هدیه کند، به تعداد اهل آن قبرستان برای او حسنه نوشته می شود».

این معنای حدیث است:

«اولین مشهد و سزاوارترین آنها به مقدم داشتن، مزار سید ما امیرالمؤمنین عثمان ابن عفان (رضی الله عنه) است (مزار او در بارگاهی مرتفع در قسمت شرقی بقیع قرار

دارد که آن را اسامة بن سنان صالحی، یکی از امرای صلاح‌الدین یوسف بن ایوب، در سال ۶۰۱ بنا نمود؛ چرا که برترین انسان‌ها بعد از ابوبکر صدیق و عمر بن خطاب (رضی الله عنهما) است. البته بعضی هم آغاز کردن از قبر ابراهیم فرزند پیامبر خدا ﷺ را اختیار کرده‌اند. پس اگر به زیارت عثمان رضی الله عنه آغاز کردی، با خضوع و خشوع و اجلال و اکرام داخل بارگاه شو؛ چرا که او به شهادت قرآن عظیم، در قبر خود زنده است، و نحوه سلام به او آن است که بگویی:

السلام عليك يا أمير المؤمنين أبا عمرو وعثمان، السلام عليك يا جامع القرآن، السلام عليك يا معدن الإحسان، السلام عليك يا من خصّه الله بمصاهرة رسوله ﷺ على إبنتيه، السلام عليك يا من بايع رسول الله ﷺ في بيعة الرضوان بنفسه عنه بإحدى يديه، و قال: «هذه يد عثمان»، السلام عليك يا من احتسب نفسه في سبيل الرضوان، السلام عليك يا من جهز جيش العسرة بما أقر به عين سيّد المرسلين ﷺ، السلام عليك يا من شري بئر رومة فأوقفها على المسلمين، اللهم إنا نشهد أنه كان خليفة صدق وإمام حق، وأنه نصح للدين وبذل جهده للمسلمين، وأنه قُتل مظلوماً يوم الدار، فأنزلهُ اللهم أكرم منازل الشهداء الأبرار، وانفعنا بزيارته ومحبته، واحشرنا في زمرة نبينا محمد ﷺ وزمته».

مشهد دوم: قبر سید ما ابراهیم پسر پیامبر خدا ﷺ. پس نزد او خارج از شباک می‌ایستی و می‌گویی:

«السلام عليك يا سيدي إبراهيم ابن رسول الله ﷺ، السلام عليك يا قرة عين النبوة، السلام عليك يا أشرف الناس أبوة، السلام عليك يا نتيجة الشرف الباذخ و سلاله المجد الراسخ، السلام عليك يا جوهرة الشرف الأعلى و وساطة العقد المحلى، السلام عليك، صلى الله على أبيك و عليك، و نفعنا بمحبتك، و حشرنا في زمرة أبيك المصطفى و زمرتك».

سپس به آنچه می‌خواهی دعا می‌کنی. و بدان که در قبه قبر سید ما ابراهیم، عثمان بن مضعون و عبدالرحمان بن عوف (رضی الله عنهما) نیز قرار دارند. پس به آنها هم سلام می‌دهی و دعا می‌کنی.

مشهد سوم: قبر سید ما عباس و قبر سید ما حسن بن علی بن ابی طالب (رضی الله عنهم) و آن دو در بارگاهی بلند در اول بقیع مدفون‌اند و این بارگاه را خلیفه، ناصر ابوالعباس احمد بن المستضیء در ایام خلافت خود - که اول آن در سال ۵۹۷ بوده و ۴۷ سال در خلافت باقی بود - بنا کرد، و بر تاریخ بنای بارگاه دست نیافتم.

پس به زیارت عباس (رضی الله عنه) آغاز می‌کنیم و می‌گوییم:

«علیک ایها العم الحفی، السلام علیک یا ساقی الحجج بمكة الأمیة، السلام علیک یا من سقى الله بشفاعته أهل المدينة، السلام علیک ورحمة الله وبرکاته، اللهم ارفع منزلته و اعل درجته وزده شرفا و فضلا و کرامة، و عرفنا به فی عرصات القيامة، و انفعنا بولایته و محبته، ولا تخالف بنا عن طریقته، ثم تدعو وتتوسل به إلى الله تعالى».

عمر بن خطاب رضی الله عنه زمانی که در مدینه خلیفه بود، او را [در دعا برای باران] مقدم ساخت و به وسیله او [از خدا] درخواست باران کرد و او را شفیع نزد خدای متعال قرار داد؛ پس خیلی زود سیراب گشتند (رضی الله عنه و نفعنا به).

سپس به سمت راست مایل شو و زیارت سیده ما فاطمه رضی الله عنها دختر پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و زیارت پسرش حسن بن علی (رضی الله عنهما) را قصد کن. وارد شده که حسن رضی الله عنه هنگامی که بیماری شکم گرفت و دریافت که عمر او به پایان رسیده است، کسی را نزد عائشه (رضی الله عنها) فرستاد و از او اذن گرفت تا نزد پیامبر صلی الله علیه و آله دفن شود و او نیز اجازه داد. این مطلب به گوش جماعتی از بنی‌امیه رسید، پس سلاح در بر کردند و گفتند: «حسن نباید نزد پیامبر خدا دفن شود، در حالی که عثمان در حش کوب دفن شده است».

حسین بن علی (رضی الله عنهما) نیز همراه با جماعتی سلاح پوشید. پس حسن به برادرش پیغام فرستاد و گفت: «من نیازی به این امر ندارم و مرا نزد مادرم در بقیع، به خاک بسپار». این خبر دلالت می‌کند که قبر فاطمه نزد قبر اوست (رضی الله عنهما).

شیخ محب‌الدین طبری در ذخائر العقبی فی فضائل ذوی القربی نقل می‌کند:

«شیخ ابوالعباس مرسی هنگامی که بقیع را زیارت می‌کرد در مقابل قبه عباس در داخل قبه می‌ایستاد و بر فاطمه (رضی الله عنهما) سلام می‌کرد، و می‌گوید که قبر فاطمه رضی الله عنها در آنجا برای او کشف شده بود. و بدان که در [کنار] قبر حسن رضی الله عنه پسر

برادرش، زین العابدین علی بن الحسین و ابوجعفر محمد باقر پسر زین العابدین و پسر او جعفر صادق پسر محمد باقر (رضی الله عنهم) نیز مدفون اند. پس سلام بر همه آنها را آغاز می کنی و بر هر یک سلام می کنی و می گویی:

السلام علیکم أهل بیت النبوة و معدن الرسالة و رحمة الله و بركاته علیکم أهل البیت إنه حمید مجید؛ «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ يُطَهِّرَ كُمْ تَطْهِيرًا» و السلام علیکم یا معادن الشرف و الأصاله، السلام علیکم یا من حیاهم الروح الأمين، السلام علیکم یا من حلالهم الكتاب المبین.

سپس بر فاطمه (رضی الله عنها) سلام می کنی و می گویی:

السلام علیک یا أم الحسن و الحسین، السلام علیک أيتها الزهراء البتول، السلام علیک یا ابنة المصطفی الرسول، السلام علیک یا من وصفها النبی بالجلال و الکمال و الأفضال، السلام علیک یا ذات الشرف العلی، السلام علیک یا قرينة أمير المؤمنين علی، السلام علیک أيتها الجوهرة المصونة و الدرّة المكنونة، السلام علیک و علی آبائک الطاهرين و رحمة الله و بركاته.

سپس بر حسن علیه السلام سلام می کنی و می گویی:

السلام علیک یا أباحمد الحسن، السلام علیک یا سبط نبی الهدی، السلام علیک یا قرّة عین المصطفی، السلام علیک یا ابن سیف الله المسلول، السلام علیک یا ابن بنت الرسول، السلام علیک یا ابن الزهراء البتول، السلام علیک أیها الإمام المرتضی الشهید. السلام علیک یا سید شباب أهل الجنة، السلام علیک یا من أصلح الله به المسلمین و بشر بذلك سید المرسلین، السلام علیک یا ذا المناقب التي لا تحصى و الفضائل التي لا تستقصى، السلام علیک و رحمة الله و بركاته.

سپس بر زین العابدین سلام می کنی و می گویی:

السلام علیک یا سیدی علی بن الحسین زین العابدین، السلام علیک یا ابن أمير المؤمنين، السلام علیک یا إمام العلماء العاملين، السلم علیک یا فخر العابدین، السلام علیک یا حائز الشرف المبین، السلام علیک یا سلالة النبوة، السلام علیک یا شریف الأبوة، السلام علیک و رحمة الله و بركاته.

سپس بر محمد باقر سلام می کنی و می گویی:

السلام عليك يا سيدي أبا جعفر محمد الباقر، السلام عليك يا ذا الشرف الأصيل
و الفضل الجليل، السلام عليك، السلام عليك يا ابن زين العابدين، السلام عليك
يا فخر العلماء العاملين، السلام عليك و رحمة الله و بركاته.

سپس بر جعفر صادق سلام می کنی و می گویی:

السلام عليك يا سيدي جعفر الصادق، و السلام عليك يا من كان له علم اهتداء
و به في العلم و العمل يقتدي.

سپس می گویی:

السلام عليكم أيتها الفروع الزكية، و الذوات العلية، السلام عليكم أيتها النبعات
الطاهرة، السلام عليكم أيتها النجوم الزاهرة، السلام عليكم، نفعا الله بمحبتكم
في الدنيا و الآخرة، اللهم بجاههم عندك و كرامتهم عليك تقبل زيارتنا و ارحم
ضراعتنا؛ سپس به آنچه می خواهی دعا می کنی.»

مشهد چهارم: در آن، عقیل بن ابی طالب (ع) و عبدالله بن جعفر طیار بن ابی
طالب (ع) مدفون اند و این عبدالله، همان است که به جواد معروف است. پس بر آن
مشهد می ایستی و می گویی:

السلام عليك يا سيدي عقیل بن ابی طالب، السلام عليك يا سيدي عبدالله بن
جعفر الطیار، السلام عليكما يا ابني عم رسول الله ﷺ، السلام عليكما يا صاحبي
القدح المعلنی، السلام عليكما يا أهل بيت النبوة و الرسالة، السلام عليكما يا صاحبي
السباحة و البسالة، زادكما الله فضلا كما رفعكما قدرا و محلا، و نفعا ببركاتكما
و أجزل ثوابنا على محبتكما؛ و به آنچه می خواهی دعا می کنی.

فائده :

این قبه، همان خانه عقیل بن ابی طالب (ع) است و ابن نجار از عوسجه نقل کرده که گفت:
«شبی به سمت گوشه خانه عقیل که در کنار باب الدار است، دعا می کردم. پس
جعفر بن محمد [که به] جواد [معروف است] بر من عبور کرد. پس گفت: «به دلیل

شناختی که از اینجا داری اینجا ایستاده‌ای؟ گفتم: نه. گفت: اینجا محل ایستادن پیامبر خدا در هنگام شب است که برای طلب مغفرت برای اهل بقیع آمد. پس سزاوار است آدمی در این مکان دعا کند.

و بدان که دعا نزد قبر عبدالله بن جعفر از مکان‌های مشهور به استجاب دعاست؛ و این امر، مجرب است.»

مشهد پنجم: قبر مادر علی بن ابی طالب (رضی الله عنها) و گفته شده که پیامبر ﷺ در قبر او پایین رفت، و او، فاطمه دختر اسد بن هاشم بن عبد مناف (رضی الله عنها) است. پس [در زیارت او] می‌گویی:

«السلام عليك يا فاطمة بن أسد بن هاشم، السلام عليك يا ذات الشرف علي، السلام عليك يا أم أمير المؤمنين علي، السلام عليك يا من اضطجع رسول الله ﷺ في قبرها، السلام عليك يا من ألبسها المصطفى ﷺ قميصه بعد موتها، السلام عليك، رفع الله منزلتك و نفعنا بزيارتك».

سپس دعا می‌کنی.

مشهد ششم: محوطه‌ای که در سمت قبله، قبه سید ما عقیل عليه السلام قرار دارد و آن چهار دیواری است که اطراف آن را با سنگ سیاه ساخته‌اند. گفته می‌شود همسران پیامبر ﷺ در آن مدفون‌اند. پس بالای سر آنها می‌ایستی و به آنها سلام می‌دهی و می‌گویی:

«الأعلى، السلام عليكن يا من اخترن الله و رسوله علي العرض الأدنى، السلام عليكن و رحمة الله و بركاته، اللهم انفعنا بمحبتهم و احشرنا في زمرة نبينا محمد ﷺ و آله و أزواجه و ذريته، و لا تخالف بنا علي طريقتهم، و ارحمنا ببركتهم».

سپس به آنچه می‌خواهی دعا می‌کنی.

مشهد هفتم: محوطه‌ای که در سمت چپ بیرون در بقیع قرار دارد، و آن قبر صفیه عمه پیامبر ﷺ است، و او خواهر حمزه بن عبدالمطلب و مادر زبیر بن عوام (رضی الله عنهم) است، پس بر قبر او می‌ایستی و می‌گویی:

«السلام عليك يا صفية بنت عبدالمطلب، السلام عليك يا عمة رسول الله، السلام

علیک یا أخت أسدالله، السلام علیک یا من جاهدت الأعداء فی سبیل الله، السلام علیک یا ذات الشرف العلی، السلام علیک یا ذات الأصل الزکی، السلام علیک یا قرّة عین المصطفی، السلام علیک یا قدوة الأبرار، السلام علیک ورحمة الله وبرکاته».

مشهد هشتم: قبر مالک بن انس، امام دار الهجره است، پس بر قبر او می ایستی و می گویی:

«السلام یا مالک بن أنس، رحمة الله علیک ورضوانه، السلام علیک یا إمام دارالهجرة، السلام علیک یا من بشر به النبی ﷺ الأئمة، السلام علیک یا من جعله الله علی الخلق حجة، السلام علیک یا حامل لواء الدین، السلام علیک یا ناشر سنة سید المرسلین، السلام علیک یا من شدّت إلیه الرحال، و ضربت إلیه أکباد الإبل فی طلب السنة و العلم، السلام علیک یا من نشر الله علمه فی الآفاق، و جعله إماماً یقتدی به إلی يوم التلاق، نفعلنا الله بمحبّتك و أتباعک و جمّعنا و إیاک فی دار کرامته».

سپس به آنچه می خواهی دعا می کنی.

مشهد نهم: قبر اسماعیل بن جعفر صادق، و در بارگاهی بزرگ بر پایه دیوار شهر قرار دارد و در آن از داخل مدینه باز می شود و یکی از پادشاهان بنی عبید مصر آن را بنا کرده است، و گفته می شود فضایی که این مشهد در آن قرار دارد و اطراف آن، خانه زین العابدین علی بن الحسین (رضی الله عنهم اجمعین) بوده است، و بین در اول و بین این مشهد، چاهی منسوب به زین العابدین علی بن الحسین (رضی الله عنهم اجمعین) قرار دارد؛ همچنین در کنار این مشهد، مسجد کوچک مهجوری قرار دارد که گفته می شود آن، مسجد زین العابدین است. پس بر آن مشهد می ایستی و می گویی:

«السلام علیک یا سیدی إسماعیل بن جعفر الصادق، السلام علیک یا ذا الشرف الباذخ و المجد الراسخ، السلام علیک یا سلاله النبوة، السلام علیک یا شریف الأبوة، السلام علیک یا معدن العلم و الدین، السلام علیک یا ابن عم سید المرسلین، السلام علیک ورحمة الله وبرکاته، نفعلنا الله بمحبّتك و زیارتک».

و به آنچه می‌خواهی دعا می‌کنی.

و از مالک روایت شده که ده هزار صحابی در بقیع مدفون‌اند، و اما از تابعین و تابع تابعین پس کسی جز خدای متعال نمی‌تواند آنها را شمارش کند. پس سزاوار است سلام بر آنها و دعا برای ایشان و توسل به واسطه آنان به خدای متعال (ابن فرحون، ۱۴۲۳ق، ج ۲، ص ۷۷۶-۷۹۶).

آنچه در این متن به وضوح مشاهده می‌شود، احترام و جایگاهی است که ابن فرحون برای زیارت ائمه چهارگانه شیعیان علیهم‌السلام قائل است. متن زیارتنامه‌ها، حاوی تجلیل زیبا و بلندی برای آن بزرگواران است که در زیارتنامه‌های سایر مدفونین در بقیع کمتر به چشم می‌خورد.

گفتنی است با توجه به اینکه ابن فرحون که مالکی مذهب است، زیارتنامه جداگانه‌ای برای مالک بن انس (رئیس مذهب مالکی) آورده و در آن به تمجید از او پرداخته است. به هر حال، وجود زیارتنامه‌هایی مربوط به قرن هشتم هجری برای بزرگان مدفون در بقیع در یک منبع مربوط به اهل سنت، مطلب جالب توجهی است که نیازمند امعان نظر و توجه است. ممکن است جست‌وجوی بیشتر در این زمینه به آشنایی ما با منابع بیشتری بیانجامد.

منابع

۱. ابن الحاج، محمد بن محمد، بی‌تا، المدخل، بیروت، دار التراث.
۲. ابن شبه نمیری، عمر بن شبه، ۱۴۱۰ق، تاریخ المدینة المنورة: أخبار المدینة المنورة، قم، دار الفکر.
۳. ابن فرحون، برهان‌الدین ابراهیم بن علی، ۱۴۲۳ق، ارشاد الناسک الی أفعال المناسک، تحقیق محمد بن الهادی ابوالأجفان، ریاض، مكتبة العبيکان.
۴. خطیب شربینی، محمد بن أحمد، ۱۴۱۵ق/۱۹۹۴م، مغنی المحتاج إلى معرفة معانی ألفاظ المنهاج، بیروت، دار الکتب العلمیه.
۵. دمیاطی، عثمان بن محمد، ۱۴۱۸ق/۱۹۹۷م، إعانة الطالبین علی حل ألفاظ فتح

المعين، بيروت، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع.

٦. شمس شامي، محمد بن يوسف، ١٤١٤ق/ ١٩٩٣م، سبل الهدى والرشاد في سيرة خير العباد، بيروت، دار الكتب العلمية.

٧. غزالي، محمد بن محمد، ١٤٠٢ق، إحياء علوم الدين، بيروت، دار المعرفة.

٨. مركز دائرة المعارف بزرگ اسلامي، دانشنامه بزرگ اسلامي، ج ٤، مدخل ابن فرحون.

٩. مسلم بن حجاج، ١٤١٢ق، صحيح مسلم، قاهره، دار الحديث.

١٠. نووي، يحيى بن شرف، بي تا، المجموع شرح المذهب، بيروت، دار الفكر.